

DOI: doi.org/10.21272/shaj.2024.i42.p.17

NAZARA.KOTELNYTSKYI

International Scientific and Technical University named after academician Y. Bugai (Ukraine)

“LETTERS FROM CHERNIHIV REGION” BY I.L. SHRAG AS A SOURCE FOR THE HISTORY OF THE ZEMSTVO LIBERAL MOVEMENT IN THE NORTH OF THE LEFT-BANK UKRAINE (80S OF THE 19TH CENTURY)

Abstract. *The article analyzes the public epistolary of the well-known representative of the Zemstvo liberal party of the Northern Left Bank – Ilya Ludvigovich Shrag. The author comes to the conclusion that “Letters from the Chernihiv region” by I. Shrag is a unique and important source from the history of the Zemstvo liberal movement in the north of Left Bank Ukraine in the 80s of the XIX century, which very eloquently testifies to the ideological and political imperatives of the opposition aristocratic front of the region. In the public epistolary of Ilya Ludvigovich, which was published on the pages of the famous Ukrainian almanac Pravda, a panorama of social life in the Chernihiv province during the Counter-Reforms of Emperor Alexander III is presented, as well as the evaluation judgments and characteristics of the famous liberal regarding the general atmosphere of changes that took place in the Russian Empire at this time. period. In his letters, I. Shrag very eloquently characterized the historical genesis of the reign of Emperor Alexander III, which, according to the actor, was directly connected with the history of the Great Moscow State; presented albeit subjective, but very vivid characteristics to the ruling persons of the Chernihiv province at that time from the circle of reactionary politicians, in particular the Chernihiv governor – O.Anastasyev, emphasizing the demoralizing role of such officials in the life of the province; in sufficient detail, using specific examples, highlighted the reasons for the fundamental and irreconcilable conflict between the members of the Zemstvo liberal party of northern Ukraine and the conservative bureaucracy and the administration of the governor; as a professional lawyer, I. Shrag carried out a legal analysis of the basic counter-reforms of Alexander III – Zemstvo, judicial and city, rightly pointing out the great degradation of the country and society, which these legislative acts caused.*

Keywords: I. Shrag, “Letters from Chernihiv Region”, Zemstvo Liberal Party, Chernihiv Province.

Citation. Kotelnytskyi N.A. “Letters from Chernihiv Region” by I.L. Shrag as a source for the history of the zemstvo liberal movement in the North of the Left-Bank Ukraine (80s of the 19th century). *Sumskyi istoryko-arkhivnyy zhurnal* [Sumy historical and archival journal]. №XLII. 2024. Pp.17-23 DOI: doi.org/10.21272/shaj.2024.i42.p.17

Котельницький Н.А.

Міжнародний науково-технічний університет імені академіка Ю.Бугая (Україна)

“ЛИСТИ З ЧЕРНІГІВЩИНИ” І.Л.ШРАГА ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ЗЕМСЬКОГО ЛІБЕРАЛЬНОГО РУХУ НА ПІВНОЧІ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ (80-ті РОКИ XIX СТ.)

Анотація. *У статті аналізується публічний епістолярій відомого представника земської ліберальної партії Північного Лівобережжя – Іллі Людвіговича Шрага. Автор приходиться до висновку про те, що “Листи з Чернігівщини” І.Шрага є унікальним та важливим джерелом з історії земського ліберального руху на півночі Лівобережної України у 80-х роках XIX ст., яке дуже красномовно свідчить про ідеологічні та політичні*

Copyright: © 2024 by the author(s)

© 2024 автор(и)

імперативи опозиційної аристократичної фронди регіону. У публічному епістолярії Іллі Людвиговича, який був опублікований на сторінках славетного українського альманаху “Правда”, презентована панорама суспільного життя у Чернігівській губернії за доби Контрреформ імператора Олександра III, оціночні судження та характеристики відомого ліберала щодо загальної атмосфери змін, що відбулись у Російській імперії у цей період. У своїх листах І.Шраг дуже промовисто охарактеризував історичну генезу періоду правління імператора Олександра III, який, на переконання діяча, був прямо пов’язаний з історією Великого Царства Московського; подав хоч і суб’єктивні, але дуже яскраві характеристики панівним на той час владним персонам Чернігівської губернії з кола реакційного політикуму, зокрема чернігівському губернатору – О.Анастасьєву, підкресливши деморалізуючу роль подібних посадовців у житті провінції; достатньо детально, на конкретних прикладах, висвітлив причини принципового та непримиренного конфлікту між членами земської ліберальної партії північної України та консервативною бюрократією і адміністрацією губернатора; як професійний адвокат, І.Шраг здійснив правовий аналіз базових контрреформ Олександра III – земської, судової та міської, справедливо вказуючи на велику деградацію країни та суспільства, яку зумовили ці законодавчі акти.

Ключові слова: І.Шраг, “Листи з Чернігівщини”, земська ліберальна партія, Чернігівська губернія.

Цитування. Котельницький Н.А. “Листи з Чернігівщини” І.Л.Шрага як джерело з історії земського ліберального руху на півночі Лівобережної України (80-ті роки XIX ст.) // Сумський історико-архівний журнал. №XLII. 2024. С.17-23 DOI: doi.org/10.21272/shaj.2024.i42.p.17

Історія земського ліберального руху належить до актуальних, але маловідомих та малодосліджених проблем української історіографії. У зв’язку з цим, вивчення маловідомих історичних першоджерел має важливе значення, оскільки дозволяє науковцям сформувати необхідний джерельний корпус для дослідження цілого комплексу проблем, пов’язаних з різними аспектами історії українського земського лібералізму. На наш погляд, яскравим прикладом у цьому плані можна вважати публіцистику видатного представника земської ліберальної партії північної України 60-80-х років XIX ст., відомого юриста і громадського діяча – Іллі Людвиговича Шрага (1847-1919). Автор цих рядків вже зробив декілька кроків у справі виявлення, запровадження до міжнародного наукового обігу та вивчення ряду як публіцистичних творів політика, так і його епістолярію «чернігівського» періоду діяльності (Котельницький, 2020; Котельницький, 2021). Втім, ми вважаємо корисним звернути увагу української історичної науки на ще один корпус першоджерел, які належать перу Іллі Людвиговича. Мова йде про вже відомі для вітчизняної історіографії (І.Л.Шраг, 1997; Шевченко, 2012), але належним чином не досліджені “Листи з Чернігівщини”, які були опубліковані репрезентантом опозиційної аристократичної фронди Північного Лівобережжя на той момент на території Австро-Угорської імперії, у столиці українських земель корони Габсбургів - Львові, на сторінках славетного альманаху “Правда”, який видавався колами українського національного руху у дуальній імперії.

“Листи” у формі 12 епістол були опубліковані у першій половині 1890-х років, але їх зміст безпосередньо стосується досліджуваного нами періоду діяльності земської ліберальної партії Чернігівської губернії, яка входила до складу Російської імперії. Спробуємо проаналізувати контент саме тих листів діяча, у яких наявна інформація про представників земської опозиції українського Полісся та їх подвижницьку діяльність.

Перший лист І.Шрага був опублікований у 1892 р. і був присвячений одіозній постаті чернігівського губернатора О.Анастасьєва, каденція якого тривала з 1885 по 1892 рік. Член ліберальної партії вказував, що О.Анастасьєв був яскравим представником

консервативної частини громадськості губернії, яка віддано служила деспотичному режиму імператора Олександра III. Цьому дуже сприяла доба Контрреформ у Російській імперії, яка набрала небачених обертів з 1882р., надання “драконівських” повноважень поліцейським органам, ліквідація системи виборних мирових судів у провінції та впровадження замість них інституту земських начальників, який уособлював всю реакційну сутність російського самодержавного режиму. І.Шраг на конкретних життєвих прикладах провінції, у тому числі за участі дуже відомих репрезентантів консервативної аристократії, скажімо – графа Г.Милорадовича, показав, що представники поліції, за мовчазної згоди О.Анастасьєва, вчиняли свавільні дії та різного роду кричущі неподобства по відношенню до населення губернії, наприклад масові акти фізичних покарань селянства за «опозицію» владі, тим самим забезпечивши у країні режим беззаконня. Земських начальників І.Шраг дуже вдало порівняв з дворянами-опричниками доби Великого Царства Московського періоду правління І.Грозного. Населення губернії могло формально подавати скарги до канцелярії Губернського правління, але на практиці це не давало жодних результатів, адже кругова порука в інституціях місцевої влади робила свою справу – усі представники місцевого істеблішменту повинні були виконувати забаганки О.Анастасьєва, щоб не втратити свої посади. Окремо І.Шраг яскраво проілюстрував велику залежність осередків Російської Православної Церкви від патронату губернатора – починаючи від добродійної діяльності, актів прямої ідеологічної підтримки абсолютистського режиму, у тому числі у вигляді пастирських проповідей до фактичного чиновницького статусу членів клерикального світу. І.Шраг зауважив, що незважаючи на те, що у Російській імперії були популярними маніпуляційні твердження про нібито дискримінаційне відношення до представників православної віри в Австро-Угорській імперії, реальне становище православ'я в Україні було не кращим - залежність від влади по усім параметрам була очевидною. У цілому ж, І.Шраг констатував, що зразково-показова політика О.Анастасьєва у Чернігівській губернії не залишилася поза увагою верховного абсолютистського режиму, адже вже у 1892 р. його за «великі заслуги» було призначено членом Державної Ради Російської імперії (Шраг, 1892).

У 1893 р. Ілля Людвигович опублікував на шпальтах альманаху цілий ряд листів. Так, один з них був присвячений переслідуванню чернігівським губернатором О.Анастасьєвим члена опозиційної аристократичної фронди регіону, видатного ученого-економіста і статистика – В.Варзара. І.Шраг зазначив, що у перші роки правління губернією між губернатором та В.Варзаром не було великих проблем - член ліберальної партії без особливих проблем посідав різноманітні, почесні та непогано оплачувані посади у системі місцевого самоврядування: обирався та затверджувався дільничним та мировим суддею, повітовим та губернським земським гласним, головою Чернігівської повітової земської управи тощо. Більше того, саме за підтримки керманіча краю В.Варзар отримав цілком заслужені, статусні нагороди від верховної влади Російської імперії, передусім – за досягнення у розвитку статистичної науки.

Однак, після невеликого проміжку часу взаємовідносини між ними катастрофічно погіршились. Причиною цього, на думку І.Шрага, було не політичне позиціонування В.Варзара як ліберала та опозиціонера, а зовсім інші фактори. Першим з них можна вважати категоричну та принципову відмову В.Варзара підтримати під час виборів голови Чернігівського губернського зібрання дворянства кандидатуру графа Г.Милорадовича, яку лобював О.Анастасьєв. Відмова від підтримки креатури губернатора на цю посаду коштувала В.Варзару його протекції.

Іншим фактором стала офіційна скарга, направлена Чернігівським повітовим земством до Правлячого Сенату, з оскарженням посадових дій О.Анастасьєва. Справа у тому, що усі натуральні повинності, які відбувало кріпосне селянство до 1861 р., земські

інституції конвертували у фінансовий еквівалент, по суті запровадивши профільний земський податок. Селяни, сплативши цей податок до повітової земської управи, жодним чином не були зобов'язані виконувати будь-яких робіт у провінції – для виконання цих функцій органи місцевого самоврядування наймали на земську службу професійно підготовлених співробітників, які, отримуючи офіційні посадові оклади, виконували покладені на них обов'язки. Однак, О.Анастасьєв, симпатизуючи історичному періоду імператора Миколи I, був невдоволений новими порядками.

Зимові сезони кінця 1880-х років були дуже сніжними, а тому транспортні артерії Чернігівської губернії були проблемними для проїзду, зокрема кортежів очільників регіону. Розгніваний О.Анастасьєв наказав поліції зігнати 900 селян для розчищення головних доріг краю, зокрема у Чернігівському повіті. Втім, зрозумівши, що цього можновладці губернії не мали права робити згідно законодавства, канцелярія губернатора звернулась до Чернігівського повітового земства з вимогою заплатити з земського бюджету селянам за їх роботу, мотивуючи це тим, що в усьому винні представники поліції, які змусили селян це зробити, а не губернаторська канцелярія.

Документ був розглянутий на повітових земських зборах, і за поданням представників ліберальної партії – В.Хижнякова та В.Варзара, вимога губернатора була визнана протизаконною. Повітове земство офіційно відмовилось асигнувати фінанси з бюджету на ці потреби та прийняло рішення про направлення до Правлячого Сенату скарги щодо свавільних дій та рішень О.Анастасьєва. Згідно наказу міністра внутрішніх справ Російської імперії, до речі вихідця з Чернігівської губернії – І.Дурново, О.Анастасьєв був змушений заплатити селянам за виконану роботу з консолідованого бюджету Чернігівської губернії. Саме після цього губернатор заявив своєму оточенню, що більше ніколи не буде підтримувати В.Варзара. Натякав І.Шраг й на персональну меркантильність О.Анастасьєва у релігійних та особистих справах, наприклад про наявність його комерційного інтересу у благодійних проектах по відновленню духовних святинь Чернігова – храмів домонгольської доби та махінацій з підставними особами по отриманню коштів з Чернігівського міського громадського банку. У цілому ж, Ілля Людвигович прямо заявив, що постать О.Анастасьєва внесла повну деморалізацію у суспільне життя Чернігівської губернії, а його щиросердна підтримка державної ідеології – аурі російського імперського шовінізму та націоналізму, повне придушення будь-яких проявів альтернативної громадської думки та опозиційних течій, зробили нестерпними атмосферу буття населення. Діяч прямо вказував на неминуче банкрутство та крах російського монархічного режиму (Шраг, 1893: 49).

У наступному листі І.Шраг, як професійний правник, здійснив порівняльний аналіз Положення про земські установи 1864 р. і Положення 1890 р. Ілля Людвигович прямо заявив, що законодавчий акт 1890 р. максимально нівелював права і свободи не тільки земських інститутів, а й провінційних територіальних громад, ліквідувавши автономність, встановивши суцільний адміністративний нагляд і контроль за установами місцевого самоврядування.

Відомий ліберал наголошував на тому, що за Положенням 1864 р. земства були всестановими, демократичними органами громадського управління, які не мали станового, кастового характеру. Положення ж 1890 р. було протилежністю згаданим правовим принципам: контрольний пакет у земських зібраннях отримало дворянство, оскільки на земських виборах було повернуто становий ценз; селянство і міщанство обиралось інструментом пасивного, опосередкованого виборчого права, а тому отримало мінімальне представництво у земських зборах; представники клерикальних кіл взагалі законодавчо втратили можливість свого представництва, за виключенням наданого права керманічам відповідних єпархій призначати одного депутата до повітового та губерньського земського зібрання.

За Положенням 1864 р. арбітром у взаємовідносинах між земськими інституціями та губернськими адміністраціями був Правлячий Сенат, який виконував функції апеляційної та касаційної судової інстанції. На противагу, згідно Положення 1890 р., імперський уряд та особливо губернатор отримали право не тільки призупиняти ухвалені земствами рішення, а й повністю їх скасовувати на свій розсуд, якщо регіональна бюрократія побачить будь-яку “загрозу” у прийнятих земськими зібраннями рішеннях.

Крім того, створені губернські по земським справам присутствія стали судово-юридичними органами, до складу яких входила уся губернаторська верхівка, яка мала комплекс інструментів щодо повного нагляду, контролю, відміни постанов земських зібрань та подання скарг на дії земств до Правлячого Сенату. Вказані присутствія отримали право на адміністративне судочинство по відношенню до посадових осіб місцевого самоврядування.

За Положенням 1890 р. увесь склад виконавчих органів земського самоврядування – повітових та губернських управ затверджувались губернською адміністрацією, а посадовці цих управ у якості “пряники” отримували права державної служби з усіма відповідними преференціями (Шраг, 1893: 51).

Як бачимо, позиція Іллі Людвиговича щодо оцінки земської контрреформи 1890 р. повністю солідаризується з висновками по цій проблемі, до яких прийшов беззаперечний керманіч опозиційної аристократичної фронди Сіверщини – І.Петрункевич (Котельницький, 2022).

В одному з листів, І.Шраг з великим розчаруванням констатував, що клопотання демократичної частини депутатського корпусу Чернігівського губернського земського зібрання щодо відміни, або ж хоча б послаблення практики фізичних покарань селянства не були підтримані зборами, оскільки лідер консерваторів – граф Г.Милорадович заявив, що подібного роду питання не є компетенцією земських установ, а тому він забороняє публічний розгляд доповіді губернської земської управи з цього приводу. Ліберали вказали, що позиція графа є протиправною, підготували скаргу щодо його дій до Правлячого Сенату, але для її офіційного подання не вистачило підписів гласних – провінційний бомонд “добре відчував” зміну політичної кон’юнктури у державі.

Окремо, Ілля Людвигович дуже шанобливо відреагував на чергове призначення у 1887 р. головою Чернігівської губернської земської управи знаного прогресиста, колишнього міського голови Чернігова та його соратника по ліберальній партії українського Полісся – В.Хижнякова, якого він вважав справжнім подвижником земської справи у краї. І хоча граф Г.Милорадович лобював на цю посаду свого “протеже”, відомого представника глухівської консервативної аристократії – Ф.Уманця, все ж зібрання абсолютної більшостю голосів підтримало В.Хижнякова (Шраг, 1893: 52).

Поряд з аналізом Положення про земські установи 1890 р., І.Шраг проаналізував й інші вагомні контрреформи імператора Олександра III – міську та судову. Наприклад, як й І.Петрункевич, дуже позитивно оцінюючи судову реформу 1864 р., проведену за часів імператора Олександра II, І.Шраг наголошував на тому, що подібні модерні трансформації європейської генези не змогли прижитись в “азіатській атмосфері” Російської імперії. Вже у другій половині 70-х років XIX ст. почався відкат до старих, дореформених традицій судової системи монархії Романових, а наприкінці 1880-х років вона повернулася до часів імператора Миколи I: мирові суди були ліквідовані, публічність та змагальність процесів нейтралізована, адвокатура та нотаріат підпорядковані вже консервативним органам губернських судів, інститут присяжних засідателів деморалізований і деформований впровадженням “становим наглядом громадськості” та кричущим порушенням принципу невтручання владних інститутів у функціонування судової системи (Шраг, 1895: 72).

Ілля Людвигович, аналізуючи міське Положення, яке почало діяти у 1892 р. показав, що права та свободи більшості міщан, у порівнянні з законодавчим актом 1870 р. були зведені до мінімуму. Запроваджений катастрофічно великий майновий ценз унеможливив обрання до міських дум і управ представників демократичних, прогресивних кіл міст, натомість більшість у цих установах отримали репрезентанти великої аристократії, які були міськими рантьє та представники заможного купецтва, торгівлі і комерції. І.Шраг вказав на те, що як міські думи, так і управи були поставлені під адміністративний контроль адміністрацій губернаторів та регіональної бюрократії, що колосальним чином позначилось на діяльності системи міського самоврядування (Шраг, 1893: 54).

І.Шраг з осудом охарактеризував як принципово неприйнятну спробу Уряду ліквідувати усі революційні досягнення земського самоврядування у сфері створення розгалуженої мережі стаціонарної медичної допомоги населенню провінції, якої взагалі не існувало у Російській імперії до епохи Великих реформ (Шраг, 1895: 78).

Резюмуючи викладене можемо стверджувати, що “Листи з Чернігівщини” І.Шрага є унікальним та важливим джерелом з історії земського ліберального руху на півночі Лівобережної України у 1880-х роках, яке дуже красномовно свідчить про ідеологічні та політичні імперативи опозиційної аристократичної фронди регіону. У публічному епістолярії Іллі Людвиговича, який був опублікований на сторінках славетного українського альманаху “Правда”, презентована панорама суспільного життя у Чернігівській губернії за доби Контрреформ імператора Олександра III, оціночні судження та характеристики відомого ліберала щодо загальної атмосфери змін, що відбулись у Російській імперії у цей період. На наше переконання, відвертість І.Шрага була зумовлена тим, що його епістоли публікувались хоч і на території українських земель, але на той момент на території іншої держави – Австро-Угорської імперії. Відповідно, представник земської ліберальної партії не остерігався можливих наслідків з боку «компетентних» органів Російської імперії, у тому числі – силового, юридичного та політичного характеру.

У своїх листах І.Шраг дуже промовисто охарактеризував історичну генезу періоду правління імператора Олександра III, який, на переконання діяча, був прямо пов’язаний з історією Великого Царства Московського; подав хоч і суб’єктивні, але дуже яскраві характеристики панівним на той час владним персонам Чернігівської губернії з кола реакційного політикуму, зокрема чернігівському губернатору – О.Анастасьєву, підкресливши деморалізуючу роль подібних посадовців у житті провінції; достатньо детально, на конкретних прикладах, висвітлив причини принципового та непримиренного конфлікту між членами земської ліберальної партії північної України та консервативною бюрократією і адміністрацією губернатора; як професійний адвокат, І.Шраг здійснив правовий аналіз базових контрреформ Олександра III – земської, судової та міської, справедливо вказуючи на велику деградацію країни та суспільства, яку зумовили ці законодавчі акти. На наше переконання, “Листи з Чернігівщини” І.Шрага мають вагоме значення ще й тому, що, опубліковані на території українських земель іншої держави виключно українською мовою, адже з публічним використанням цієї мови були проблеми в обох країнах, вони виконували архіважливу комунікаційну роль між українськими громадами двох імперій – Російської та Австро-Угорської, тим самим забезпечуючи у такий спосіб соборну єдність українських територій, які на момент 1880-х років не мали власної держави.

Література:

Шраг, 1997 – Шраг. І І.Л.Шраг: документи і матеріали. Чернігів: РВК “Деснянська правда”, 1997. С.59-126.

Котельницький, 2020 – Котельницький Н. “Братское послание украинцев сербскому обществу “Заря” з особистого архіву І. Л. Шрага як джерело з історії земського ліберального руху на півночі Лівобережної України (60-80 рр. XIX ст.) // Сіверщина в історії України. 2020. Випуск 13. С. 205-208.

Котельницький, 2020 – *Котельницький Н.* Питання української національної ідентичності у діяльності земської ліберальної партії північної України у 80 рр. XIX ст. (на прикладі І. Л. Шрага) // *Історичні і політологічні дослідження*. 2020. №2. С. 116-120.

Котельницький, 2021 – *Котельницький Н.* Публіцистика І.Л. Шрага як джерело з історії земського ліберального руху на півночі Лівобережної України (60-80 рр. XIX ст.) // *Соціум. Документ. Комунікація*. 2021. Випуск 12. С. 53-68.

Котельницький, 2022 – *Котельницький Н.* Доба Контрреформ (1882-1892) у Російській імперії на сторінках мемуарів І.І.Петрункевича (1843-1928) // *Розумовські зустрічі: збірник наукових праць*. Випуск 9. Чернігів, 2022. С. 120-126.

Шевченко, 2012 – *Шевченко В.* “Листи з Чернігівщини” І.Шрага як історичне джерело // *Шрагівські читання*. 2012. Випуск 2. С. 4-9.

Шраг, 1892 – *Шраг І.* Листи з Чернігівщини. Лист I // *Правда (Львів)*. Випуск 45. С. 704-709.

Шраг, 1893 – *Шраг І.* Листи з Чернігівщини. Лист II // *Правда (Львів)*. Том 16. Випуск 49. С. 144-149.

Шраг, 1893 – *Шраг І.* Листи з Чернігівщини. Лист III // *Правда (Львів)*. Том 17. Випуск 51. С. 254-260.

Шраг, 1893 – *Шраг І.* Листи з Чернігівщини. Лист III // *Правда (Львів)*. Том 17. Випуск 52. С. 326-330.

Шраг, 1893 – *Шраг І.* Листи з Чернігівщини. Лист V // *Правда (Львів)*. Том 18. Випуск 54. С. 503-508.

Шраг, 1895 – *Шраг І.* Листи з Чернігівщини. Лист VIII // *Правда (Львів)*. Том 24. Випуск 72. С. 41-46.

Шраг, 1895 – *Шраг І.* Листи з Чернігівщини. Лист IX // *Правда (Львів)*. Том 26. Випуск 78. С. 551-556.

References:

Shrag, 1997 – *Shrag I.* I.L.Shrag: dokumenty i materialy [I.L.Shrag: documents and materials]. Chernigiv: RVK “Desnjans’ka pravda”, 1997. S.59-126. [in Ukrainian]

Kotelnyckyj, 2020 – *Kotelnyckyj N.* “Bratskoe poslanje ukrajncev serbskomu obshhestvu “Zarja” z osobystogo arhivu I. L. Shraga jak dzherelo z istorii’ zems’kogo liberal’nogo ruhu na pivnochi Livoberezhnoi’ Ukrai’ny (60-80 rr. XIX st.) [“Brotherly Epistle of Ukrainians to the Serbian Society “Zarya” from the personal archive of I. L. Shrag as a source of the history of the Zemstvo liberal movement in the north of the Left Bank of Ukraine (60-80s of the 19th century)] // *Siversshyna v istorii’ Ukrai’ny*. 2020. Vypusk 13. S. 205-208. [in Ukrainian]

Kotelnyckyj, 2020 – *Kotelnyckyj N.* Pytannja ukrai’ns’koi’ nacional’noi’ identychnosti u dijal’nosti zems’koi’ liberal’noi’ partii’ pivnichnoi’ Ukrai’ny u 80 rr. XIX st. (na prykladi I.L. Shraga) [The issue of Ukrainian national identity in the activities of the Zemstvo Liberal Party of Northern Ukraine in the 1980s. 19th century (on the example of I.L. Shrag)] // *Istorychni i politologichni doslidzhennja*. 2020. №2. S. 116-120. [in Ukrainian]

Kotelnyckyj, 2021 – *Kotelnyckyj N.* Publicystyka I.L. Shraga jak dzherelo z istorii’ zems’kogo liberal’nogo ruhu na pivnochi Livoberezhnoi’ Ukrai’ny (60-80 rr. XIX st.) [I.L. Shrag’s journalism as a source of the history of the Zemstvo liberal movement in the north of Left Bank Ukraine (60-80s of the 19th century)] // *Socium. Dokument. Komunikacija*. 2021. Vypusk 12. S. 53-68. [in Ukrainian]

Kotelnyckyj, 2022 – *Kotelnyckyj N.* Doba Kontreform (1882-1892) u Rosijs’kij imperii’ na storinkah memuariv I.I.Petrunkevycha (1843-1928) [The era of Counter-Reforms (1882-1892) in the Russian Empire on the pages of the memoirs of I.I.Petrunkevich (1843-1928)] // *Rozumovs’ki zustrichi: zbirnyk naukovykh prac’*. Vypusk 9. Chernigiv, 2022. S. 120-126. [in Ukrainian]

Shevchenko, 2012 – *Shevchenko V.* “Lysty z Chernigivshhyny” I.Shraga jak istorychne dzherelo [“Letters from Chernihiv Region” by I. Shrag as a historical source] // *Shragivs’ki chytannja*. 2012. Vypusk 2. S. 4-9. [in Ukrainian]

Shrag, 1892 – *Shrag I.* Lysty z Chernigivshhyny. Lyst I [Letters from Chernihiv region. Letter I] // *Pravda (L’viv)*. Vypusk 45. S.704-709. [in Ukrainian]

Shrag, 1893 – *Shrag I.* Lysty z Chernigivshhyny. Lyst II [Letters from Chernihiv region. Letter II] // *Pravda (L’viv)*. Tom 16. Vypusk 49. S. 144-149. [in Ukrainian]

Shrag, 1893 – *Shrag I.* Lysty z Chernigivshhyny. Lyst III [Letters from Chernihiv region. Letter III] // *Pravda (L’viv)*. Tom 17. Vypusk 51. S.254-260. [in Ukrainian]

Shrag, 1893 – *Shrag I.* Lysty z Chernigivshhyny. Lyst III [Letters from Chernihiv region. Letter III] // *Pravda (L’viv)*. Tom 17. Vypusk 52. S. 326-330. [in Ukrainian]

Shrag, 1893 – *Shrag I.* Lysty z Chernigivshhyny. Lyst V [Letters from Chernihiv region. Letter V] // *Pravda (L’viv)*. Tom 18. Vypusk 54. S. 503-508. [in Ukrainian]

Shrag, 1895 – *Shrag I.* Lysty z Chernigivshhyny. Lyst VIII [Letters from Chernihiv region. Letter VIII] // *Pravda (L’viv)*. Tom 24. Vypusk 72. S. 41-46. [in Ukrainian]

Shrag, 1895 – *Shrag I.* Lysty z Chernigivshhyny. Lyst IX [Letters from Chernihiv region. Letter IX] // *Pravda (L’viv)*. Tom 26. Vypusk 78. S. 551-556. [in Ukrainian]

Отримано 25.04.2024

Отримано в доопрацьованому вигляді 01.05.2024

Прийнято до друку 10.05.2024

Submitted 25.04.2024

Received in revised form 01.05.2024

Accepted for publication 10.05.2024